

Khusnurakhon KOSIMOVA,
Andijon davlat chet tillari instituti tayanch doktoranti
E-mail: qosimovaxusnura@gmail.com

PhD, I.Bazarov taqrizi asosida

INTRODUCTORY PHRASES IN MODERN LINGUISTICS, THEIR SYNTACTIC STATUS AND DIFFERENCE FROM INTRODUCTORY

Annotation

Analyzing the history of the study of introductory parts, we can find that the differences of introductory elements from insertions are causing a lot of disputes among linguists. In general, the ambiguity of the sharp difference between them increases the need for further study. This article is devoted to determining the difference between introductions and insertions and, in this regard, defining their syntactic status.

Key words: introductory part, insertion, syntactic relations, coordination, subordination, introduction, subjective modal assess, objective explanation.

ВВОДНЫЕ ФРАЗЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ, ИХ СИНТАКСИЧНЫЙ СТАТУС И ОТЛИЧИЕ ОТ ВВОДНЫХ

Аннотация: анализируя историю изучения вводных частей, можно обнаружить, что отличия вводных элементов от вставок вызывают много споров среди лингвистов. В целом неоднозначность резкого различия между ними увеличивает необходимость дальнейшего изучения. Данная статья посвящена определению отличия между введениями и вставками и в связи с этим определению их синтаксического статуса.

Ключевые слова: вводная часть, вставка, синтаксические отношения, согласование, подчинение, введение, субъективная модальная оценка, объективное объяснение.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA KIRISH BO'LAKLAR, ULARNING SINTAKTIK MAQOMI VA KIRITMALARDAN FARQI

Annotatsiya

Kirish bo'laklarning o'rganilish tarixiga nazar solsak, kirishlarning kiritma konstruksiyalardan farqi tilshunos olimlarning keng tortishuviga sabab bo'lgan masala ekanligiga guvohi bo'lishimiz mumkin. Umuman olganda, ular orasidagi keskin farqning noaniqligi ularning yanada kengroq o'rganishni dolzardligini oshirmoqda. Ushbu maqola kirish bo'laklarning kiritmalardan farqini aniqlash va shu yo'sinda ularning sintaktik maqomini belgilashga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: kirish bo'lak, kiritma, sintaktik aloqalar, tenglashish, tobelashish, kirishish, subyektiv modal baho, obyektiv izoh.

Kirish. Bizga ma'lumki, kirishlar va kiritmalar o'tgan asrning o'rtalarigacha bir xil sintaktik kategoriya sifatida tahlil qilingan. Kiritma konstruksiyalarni kirishlardan farqlab, alohida sintaktik birlik sifatida talqin qilish o'tgan asrning o'rtalarida yuzaga kelgan, ammo hozirgacha munozaralarga sabab bo'lib kelyapti.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kiritmalarni alohida o'rganish bo'yicha dastlabki fikrlarni ba'zi grammatikalarda, xususan, M.V. Lomonosov[1], N.I.Grech[2], A.X.Vostokov[3], A.Preobrajenskiylarning ishlarida[4] uchratish mumkin. E'tiborlisi shundaki, ulardagi kiritmalarga oid ilk qarashlar parentez konstruksiyalar bahsida doirasida emas, balki tinish belgilarning, xususan, qavsning ishlatilishi to'g'risida edi. Keyingi grammatikalarda kirishlarni modal ma'no anglatuvchi va gapda qo'shimcha fikr ifodalovchi turkum sifatida ajratilganligiga guvoh bo'lamiz. Bu fikr kirish va kiritma konstruksiyalarni farqlash masalasining yuzaga kelishida dastlabki nazariy asoslari bo'ldi.

Shuningdek, Y.P.Sedun o'zining ilmiy ishlarida kirish konstruksiyalarga (kiritmalarga ham) «вводное образование» (O.S. Axmanova[5] ham o'z ishlarida kirishlarga nifodalashda ushbu termini qo'llagan), «категория сопутствования» sifatida qarab, hatto ular doirasiga undalma va undovlarni ham qo'shadi. Ya'ni olim kirish, kiritma va undalmalarni bir tushuncha deb hisoblaydi. Shu bilan birga, u kirish gaplar (demak kiritma gaplar ham) asosiy gap strukturasi bilan

birgalikda qo'shma gapning maxsus turini tashkil etadi, deb ko'rsatadi[6; 7] I.A.Babakova esa kirish hodisasini yanada kengroq planda olib qaraydi. U kirish va kiritma konstruksiyalar, undalma va undovlarning umumiy bo'lgan xususiyatlariga tayanib, bir tipdagi hodisalar - «kirish hodisasi turlari sistemasidagi bir xil tip kategoriyalar» («явления вводности») sifatida qaraydi. Biroq Y.P.Sedundan farqli o'laroq, u kirish va kiritma gaplar asosiy gap bilan birga qo'shma gapni tashkil etmaydi, balki faqat u yoki bu gapning kirish va kiritmalar bilan murakkablashuvi haqida gapirish mumkin, deb ko'rsatadi[8].

I. Toshaliyevning fikriga ko'ra, kirish hodisasini bu xilda juda keng ma'noda tushunish gap sostavidan tashqarida kelgan kiritma gaplarni ham kirish konstruksiyalar qatorida qarashga olib kelmoqda[9]. L.A.Metsler o'zining dissertatsion ishida[10] ham xuddi shunday fikr bildiradi. U prof. A.G.Rudnev singari, asosiy gap sostavidan tashqarida kelgan, ikki va undan ortiq gaplar mazmuniga tegishli bo'lgan kiritma gaplarni ham kirish konstruksiyalarning maxsus tipi sifatida tekshiradi[11].

Bundan tashqari, A. Hojiyev "Tilshunoslik terminlari izohli lug'ati"da kirish va kiritmalar alohida tushunchalar ekanligini quyidagicha farqlaydi: "Gap bo'laklari bilan shakliy-grammatik bog'lanmagan, asosiy fikrga qo'shimcha, yo'l-yo'lakay yangi fakt bayon qiluvchi, to'ldirish, aniqlik kiritish va sh. k. maqsadida qo'llanuvchi tuzilmalar. Kiritma

tuzilmalar, kirish tuzilmalardan farqli holda, modal ma'nolarni ifodalamaydi, gap boshida kelmaydi"[12].

Tadqiqot metodologiyasi. Kirish, kiritma konstruksiyalar, undalma, undov so'zlarning gapning kengaytiruvchilari sifatida olib qarab va boshqa umumiy xususiyatlariga asoslanib, bir sintaktik kategoriya sifatida yana bir qator ilmiy ishlarda tahlil qilingan. Keyinchalik kirish so'z, so'z birikmalari, kirish gaplar alohida sintaktik kategoriya sifatida qarala boshlandi.

Yana shuni aytish kerakki, kirishlarni ikki tipga ajratish ko'proq kirish gaplar bilan bog'liq holda ilgari surilgan. Ya'ni, kirish so'z va kirish gaplarni alohida sintaktik hodisa sifatida o'rganilganligini guvohi bo'lamiz. Ularda kirish so'zlarning subyektiv munosabatlarni ifodalashi ko'rsatilsa, kirish gaplarga doir ta'rifda esa ko'proq kiritmalarga xos belgilar boshqa gap ichiga hech qanday grammatik aloqalarsiz yo'l-yo'lakay, shunchaki kiritilishi tilga olinadi. Bizningcha, ularga farqlamay yondashish, ular o'rtasidagi keskin farqlar borligini topa olmaganlik va ularning sintaktik maqomi aniqlanmaganlik kirish va kiritma bo'laklar va gapning qolgan qismi o'rtasidagi ma'lum sintaktik munosabatlarni farqlamaslikning natijasidir.

Ularning asosiy farqi tilshunos D. Jamoldinovaga ko'ra, kirish bo'laklar gapga subyektiv modal munosabatni bildirsas, kiritmalar obyektiv izohni bildirishi bilan izohlash mumkin[13]. Shuningdek, ularda ishlatiladigan tinish belgilar ham farqli hisoblanadi. Kirish konstruksiyalar bilan doim vergul ishlatiladi va ularning gapda joylashish o'rni ham turli, ya'ni ular gap boshida ham oxirida ham o'rtasida ham ishlatilaveradi. Kiritmalar bilan esa turli tinish belgilari, ya'ni vergul,qavs, tire ham ishlatilishini kuzatishimiz mumkin. G.

M. Ibragimova kirish va kiritmalarni farqlab quydagicha ta'riflaydi: "kiritma bu til hodisasi, chunki u bir qolipga solingan kundalik muloqotda qo'llanuvchi leksik-frazeologik elementlardan tashkil topgan, kirish esa nutq hodisasi bo'lib ular bir qolipga solinmagan va kundalik nutqda ko'p qo'llanilavermaydigan til birliklardir." Shuningdek olimlar parentetik kiritmalarning vergul, nuqtali vergul va gap ko'rinishidagi muallif-individual xarakterdagi kiritmalar esa qavs va tire bilan ajratilishini alohida ta'kidlagan[14].

Yuqoridagi nazariy qarashlardan shuni xulosa qilish mumkinki, kirish va kiritma konstruksiyalar ko'p tilshunoslardan tomonidan farqlanmay o'rganilgan bo'lishiga qaramay, ular bir biridan bir biridan ancha farq qiluvchi sintaktik birliklardir. Kirishlar so'zlovchining gapdagi fikrga munosabatini (subyektiv modal bahosini) bildirsas, kiritmalar gapga qo'shimcha izoh(obyektiv izoh) beradi. Kirishlarni gapdagi o'rni erkin, ya'ni ular gap boshida ham, o'rtasida ham, oxirida ham kelishi mumkin, ammo kiritmalar ko'pincha o'zi izohlayotgan bo'lakdan keyin keladi. Kirishlar bilan faqat vergul ishlatiladi: gap boshida kelsa undan keyin, o'rtasida kelsa ikki tarafidan, oxirida kelsa undan oldin ishlatiladi. Kiritmalar bilan esa turli tinish belgilari: vergul, nuqtali vergul, qavs va tire kelishi mumkin. Shu o'rinda kirishlarni nafaqat kiritmalardan, balki ajratilgan va izohlovchi bo'laklardan asosiy farqi ularning klisheleshgani, ya'ni stereotiplashgani va qisman frazeologizatsiyalashganidir. Kiritmalar esa standartlashmagan hisoblanadi. Umuman olganda, kirish va kiritmalarni alohida tushunchalar sifatida o'rganish ularni umumlisoniy tabiatini ochib berishda ahamiyatli hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Ломоносов М.В. Российская грамматика, Полное собрание сочинений, ч. 6, 1804. – С. 435-437;
2. Греч Н. И. Практическая русская грамматика, 1827. – С. 359, 577;
3. Востоков А. Х. Русская грамматика по начертанию, 1842. – С. 232;
4. Преображенский А. Русская грамматика для средних учебных заведений, ч. 2. – М., 1900. – С. 17-18, 90-91.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М: Едиториал УРСС, 2004. – С. 571.
6. Седун Е.П. Понятие вводной конструкции в синтаксисе современного английского языка //Иностранные языки в школе. – М, 1956. – №4 – С. 12-13.
7. Седун Е.П. Синтаксис вводных образований в современном русском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1953 – С. 22-33;
8. Бабакова И.А.. Явление вводности в русском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. –Харьков, 1955. –С. 128.
9. Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар, монография, – Тошкент: Фан, 1976. –Б. 45
10. Мецлер А.А. Структурные связи в тексте (Парентезные конструкции). –Кишинёв: Штиинца, 1987.- С. 78
11. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка, – Москва: Высшая школа, 1968–С. 176-182.
12. Ҳожиев. А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1992. – Б. 50.
13. Жамолитдинова Д.М. Бадий нутқда парентез бирликларнинг семантик-грамматик ва лингвопоэтик хусусиятлари. Монография. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 51.
14. Ибрагимова Г.М. Инглиз бадий адабиёти матнларидаги парентез бирликларнинг синтактик-стилистик хусусиятлари: Филол. фан. фал. док. (PhD) дисс... автореф. – Наманган, 2022. – Б. 20.